

PAUL VAN DUN

BERGH IN DE JAREN DERTIG

*Een Gelderse plattelandsgemeente
tijdens de Grote Depressie*

Bergh in de jaren dertig

Bergh in de jaren dertig

*Een Gelderse plattelandsgemeente
tijdens de Grote Depressie*

Paul van Dun

Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Berghs Belang, de Stichting Unger – van Brero Fonds, de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven en de Stichting De Roos-Gesink.

Afbeeldingen op het omslag: *voorzijde*, ECAL Doetinchem, R.K. St. Pancratiuskerk te 's-Heerenberg; *achterzijde*, een optocht van schutterij St. Jan uit Kilder met voorop te paard Peter Elshof, commandant van St. Jan en tevens gemeenteraadslid.

© 2023 Paul van Dun
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550849
Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht.

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1 Inleiding	11
1.1 Het onderwerp	11
1.2 De wereldwijde Grote Depressie en de aanloop daarnaartoe	12
1.2.1 <i>Verschuiving in de wereldwijde handelsverhoudingen</i>	13
1.2.2 <i>Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog</i>	13
1.2.3 <i>Begin van de Grote Depressie</i>	14
1.2.4 <i>In Europa</i>	15
1.2.5 <i>Werkloosheidsverloop</i>	17
1.2.6 <i>Overeenkomsten wereldwijd</i>	17
1.3 Historiografie economische ontwikkelingen in Nederland tijdens de jaren 1930	18
1.4 De crisis sociaal beschouwd	24
1.4.1 <i>Steunregelingen in Nederland en omliggende landen</i>	25
1.4.2 <i>Werkverschaffing in Nederland en omliggende landen</i>	33
1.4.3 <i>Flankerend beleid in Nederland en omliggende landen</i>	37
1.4.4 <i>Centraal en lokaal</i>	39
1.4.5 <i>Historiografie beleving van de crisis</i>	44
1.5 Benaderingen van de beleving	48
1.5.1 <i>Relatieve deprivatie en collectieve actie</i>	49
1.5.2 <i>Gender en vooroordelen</i>	53
1.5.3 <i>Dwarsverbanden en raakvlakken</i>	59
1.6 Opbouw, vraagstelling en gebruikte bronnen	60
1.6.1 <i>Vraagstelling en opbouw</i>	60
1.6.2 <i>Bronnen en onderzoek</i>	62
2 Bergh in de jaren 1930	67
2.1 Een plattelandsgemeente	67
2.2 Middelen van bestaan	70
2.2.1 <i>De werklocaties voor de Berghse arbeiders</i>	70
2.2.2 <i>Samenstelling beroepsbevolking in 1930</i>	73
2.3 Politiek	75
2.3.1 <i>Politieke samenstelling van de gemeenteraad</i>	75

2.3.2	<i>De burgemeesters</i>	79
2.4	Sociaal-cultureel	81
2.4.1	<i>De katholieke kerk staat in het midden</i>	82
2.4.2	<i>Verenigingsrecht voor de arbeiders</i>	84
2.5	Samenvatting en conclusies	86
3	De economische wereldcrisis in Bergh	89
3.1	Crisis en werkloosheid in Nederland en Bergh	89
3.2	De agrarische sector	94
3.2.1	<i>Agrarische crisis begon eigenlijk al in de jaren twintig</i>	95
3.2.2	<i>Landarbeiders</i>	97
3.3	De nijverheid	99
3.3.1	<i>De metaalnijverheid</i>	100
3.3.2	<i>De houtbewerking</i>	101
3.3.3	<i>De bedrijfstak chemie</i>	102
3.3.4	<i>De bedrijfstak aardewerk</i>	102
3.3.5	<i>De bouwnijverheid</i>	104
3.4	Handel en middenstand	105
3.5	Samenvatting en conclusies	108
4	De gemeente Bergh en haar sociaal vangnet	110
4.1	Arbeidsbemiddeling	111
4.1.1	<i>De correspondent als spil van het 'Agentschap der Arbeidsbemiddeling'</i>	112
4.1.2	<i>De 'Nederlandsche Arbeidsbeurs' in Oberhausen</i>	113
4.1.3	<i>Verhuizen voor werk</i>	114
4.2	Steunverlening	116
4.2.1	<i>De rol van de vakbonden</i>	117
4.2.2	<i>Steunverlagingen</i>	120
4.2.3	<i>Het crisiscomité</i>	121
4.3	Werkverschaffing	125
4.3.1	<i>Permanent terugkerende werkloosheid</i>	126
4.3.2	<i>De eerste crisiswerkverschaffingsprojecten tijdens de jaren dertig</i>	126
4.3.3	<i>Werkverschaffing geen wondermiddel</i>	128
4.3.4	<i>Het werk in de werkverschaffing</i>	130
4.3.5	<i>De werkverschaffing als inkomstenbron</i>	132
4.4	Zorg voor jeugdige werklozen en vrouwen	134
4.4.1	<i>Werkloosheidscijfers jongeren en vrouwen</i>	134
4.4.2	<i>In Bergh gebeurde er weinig voor de jeugd</i>	136
4.4.3	<i>De Instelling tot voorkoming van armoede in de gemeente Bergh</i>	137
4.4.4	<i>Vrouwen en de arbeidsmarkt in Bergh</i>	140
4.4.5	<i>Laat de meiden maar werken</i>	142
4.5	Crisislandbouwmaatregelen	143
4.5.1	<i>De regeringsmaatregelen</i>	144

4.5.2	<i>In Bergh</i>	145
4.5.3	<i>Deelname van Bergh aan de Stichting Crisissteun voor Land en Tuinbouw</i>	146
4.5.4	<i>Agrariërs en werkverschaffing</i>	148
4.6	Ondersteuning middenstanders	148
4.6.1	<i>'De echte minima van de jaren dertig'</i>	149
4.6.2	<i>Borgstellingsfonds</i>	151
4.7	Ruimte om het gemeentelijk sociaal vangnet op te tuigen	152
4.7.1	<i>Tot slot van rekening</i>	152
4.7.2	<i>De zuinige praktijk in Bergh</i>	154
4.7.3	<i>'Grote zorgen' over de financiële positie van de gemeente</i>	155
4.7.4	<i>Gemeentelijke overheid afhankelijk van de rijksoverheid</i>	156
4.8	Samenvatting en conclusies	158
5	De crisis: effecten, invloeden en reacties	161
5.1	Effecten op de Berghse samenleving als geheel en haar reacties	161
5.1.1	<i>Crisis en volksgezondheid</i>	162
5.1.2	<i>Crisis en geloof</i>	165
5.1.3	<i>De politieke stemming</i>	167
5.1.4	<i>De NSB in Bergh</i>	170
5.2	Effecten en invloed op de sociale minima en hun reacties	174
5.2.1	<i>Inspanningen door de vakbonden en politiek ten behoeve van de werklozen</i>	174
5.2.2	<i>Collectieve acties door de werklozen zelf</i>	177
5.2.3	<i>Individuele acties door werklozen en hun overlevingsstrategieën</i>	178
5.2.4	<i>Jongeren en vrouwen</i>	204
5.3	Effecten en invloed op de werkverschaffingsarbeiders en hun reacties	208
5.3.1	<i>Ongenoegen onder de werkverschaffingsarbeiders over hun loon</i>	208
5.3.2	<i>Individuele of spontane acties in de werkverschaffing</i>	211
5.3.3	<i>Het sanctiesysteem in de werkverschaffing</i>	214
5.3.4	<i>Staking in de Berghse werkverschaffing</i>	214
5.4	Effecten en invloed op de landbouwers en hun reacties	220
5.4.1	<i>De boeren moesten het zelf zien te rooien</i>	221
5.4.2	<i>Steunverlening aan de kleine boeren</i>	223
5.4.3	<i>Pachtgelden een zware last in crisistijd</i>	224
5.4.4	<i>De landbouwstern bij de verkiezingen</i>	226
5.5	Effecten en invloed op de middenstanders en zelfstandigen en hun reacties	227
5.5.1	<i>Vlees in Blik (voor een prik)</i>	228
5.5.2	<i>'Met Gods hulp en uw bijstand'</i>	230
5.6	Samenvatting en conclusies	233

6 Conclusies	238
6.1 Sociaal-economische, culturele en politieke karakteristiek	238
6.2 Invloed crisis op denken en voelen	240
6.3 Collectief verzet	242
6.4 Nastreven individuele lotsverbetering	244
6.5 Aanpassing aan de situatie; onbehagen of aanvaarding	246
6.6 De crisis in Bergh in perspectief	247
Bijlagen	253
Bijlage A Schematische weergave reacties op crisis en (langdurige) werkloosheid	254
Bijlage B Bevolkingssamenstelling en beroepsbevolking in Bergh, 1930	256
Bijlage C Lijst met Berghse raadsleden en wethouders vanaf 1927 tot aan de ontbinding van de gemeenteraad door de Duitse bezetter	257
Bijlage D Tabellen met cijfers geboorte, huwelijk en vestiging & vertrek, en een grafiek met verschil huwelijks- en geboortecijfers, 1911-1940	259
Bijlage E Verkiezingsresultaten Nederland, Gelderland en gemeenten in Achterhoek & Liemers, 1929-1939	261
Bijlage F Verkiezingsresultaten arbeiderspartijen grotere plaatsen, 1929-1939	273
Bijlage G Tabel met aantal misdrijven en overtredingen in de gemeente Bergh, 1933-1939	275
Zusammenfassung	276
Résumé	283
Geraadpleegde literatuur, archieven en overige bronnen	289
Lijst met afkortingen	304

Voorwoord

De crisis op de financiële markten, in 2007 voornamelijk door problemen op de Amerikaanse huizenmarkt ontstaan, bereikte in 2008 haar hoogtepunt en liep pas in de loop van 2011 af. Ook in Nederland werd deze crisis gevoeld. De economie kwam in een recessie terecht en vanaf het tweede kwartaal van 2008 was er sprake van daling van het Bruto Nationaal Product. Het CPB raamde in de *Macro-Economische Verkenning 2010* een werkloosheid van 5,25 % voor 2009 en 8 % voor 2010. Voor geheel 2009 verwachtte het CPB in september 2009 een krimp van de economie met 4,75 %.¹ Het hele land en alle sectoren kregen er mee te maken, en hier en daar werden de vergelijkingen met de crisis van de jaren dertig al snel gemaakt. De toenmalig directeur van het regionaal samenwerkingsverband *Regio Achterhoek*, Jan Bart Wilschut, verzocht mij daarom een historisch onderzoek te doen naar die crisis in de Achterhoek. Het samenwerkingsverband telde op dat moment acht gemeentes. Een oriëntatie op het beschikbare archiefmateriaal leerde mij dat de voormalige gemeente Bergh, met ingang van 2005 opgegaan in de gemeente Montferland, de meest geschikte bronnen bood voor het onderzoek dat ik voor ogen had. Ik wilde niet enkel een geschiedenis vanuit het perspectief en over het handelen van de (lokale) overheid schrijven, maar ook heel duidelijk de plaatselijke crisisslachtoffers zelf aan het woord laten. Dat kon met de bronnen die er voor Bergh beschikbaar waren.

Mijn andere werkzaamheden lieten op dat moment helaas niet toe een gedegen publicatie samen te stellen. Het aanvankelijke resultaat bleef dan ook beperkt tot wat aandacht in de lokale pers en een lezing voor de Heemkundekring Bergh. Daarna kwam het onderzoek stil te liggen. Omdat ik al wel veel gegevens verzameld had, heb ik het op zeker moment in eigen tijd toch weer opgepakt. Ik wilde een mooi publieksboek schrijven. Nadat ik hiervoor een concept had gemaakt, liet ik het manuscript door drie mensen lezen: René Nijhof, en Wim van Heugten als kenners van de geschiedenis van de Achterhoek en Liemers en door mijn voormalig docent en scriptiebegeleider aan de Utrechtse Universiteit Erik Nijhof. Erik spoorde mij aan er meer mee te gaan doen. Hij zag er net als René en Wim een potentieel proefschrift in. Erik bood aan wel contact te kunnen leggen met de hoogleraren prof. dr. Maarten Prak en prof. dr. Lex Heerma van Voss opdat ik het onderzoek als buitenpromovendus aan de Universiteit Utrecht kon voortzetten. Ik kijk met veel plezier terug op de begeleiding die ik van beide hoogleraren kreeg. Tijdens onze besprekingen kwamen zij met kritische commentaren op hetgeen ik geschreven had, voor gesignaleerde problemen kwamen zij met waardevolle suggesties. Mijn haast ongebreidelde verteldrift om ook alle details te vermelden, wisten zij te beteugelen.

1 https://wikipedia.org/wiki/kredietcrisis#recessie_inNederland_ten%20gevolge_van_de_kredietcrisis.

Maar behalve mijn promotoren moet ik meer mensen noemen. Om te beginnen mijn in 1977 overleden vader Cees van Dun die mij (met name tijdens vakanties) met een niet aflatende stroom verhalen voor de geschiedenis wist te boeien. Zijn verhalen maakten dat ik al op de lagere school besloot geschiedenis te gaan studeren. Ook mijn twaalf jaar oudere broer Theo, met wie ik een gemeenschappelijke cultuurwetenschappelijke interesse deel, droeg hieraan bij. Bedanken wil ik ook de eerder genoemde Erik Nijhof, Wim van Heugten en René Nijhof die mijn oorspronkelijk manuscript lezen en mij aanspoorden er meer mee te doen. Dan waren er verder nog mensen die meelazen, ideeën aanreikten of mij op een andere wijze behulpzaam waren. Edwin Zweers hielp mij bij het zoeken naar subsidies in de Berghse gemeenschap en was mijn contactpersoon naar de plaatselijke historische vereniging. Sagar Balgobind, hielp mij met de opmaak in Excel voor de tabellen en grafieken, en mijn kinderen hielpen mij wanneer ik met andere computerproblemen worstelde. Lex Schaars beantwoordde mijn vragen aangaande het dialect van de Achterhoek en Liemers, en Peter Bresser informeerde mij over de wijze waarop hij het secretariaarchief van de gemeente Bergh inventariseerde. Jan Barkhuysen, Ignas Coppens en de studiezaalmedewerkers van de door mij bezochte archiefinstellingen voorzagen mij van bronnen. Jacques van Gerwen las de allereerste versie van de paragrafen 1.2 en 1.3 en zijn commentaar gaf mij meer zelfvertrouwen. Geert-Jan van Bussel en Gerard Rooijackers lezen als specialisten respectievelijk de paragrafen 1.6.2 en 2.4.1 en bevestigden met hun opmerkingen mijn ideeën over deze deelonderwerpen. Bouwe Hijma las alle teksten mee en wist mij te overtuigen dat ik mijn soms wat activistische taalgebruik moest ombuigen in meer academische woordkeuzes. Met Bouwe bediscussieerde ik regelmatig mijn onderzoek en de vorderingen daarin. Marlies Alberts deed een minutieuze finale lezing van het manuscript en wist daarbij nog heel wat stilistische verbeteringen voor te stellen. Gerd Eckstein en Ingrid Roose zorgden voor de vertalingen van de samenvatting naar het Duits en Frans.

Maar niet in de laatste plaats ben ik heel veel dank verschuldigd aan mijn vrouw Ria en mijn nog thuiswonende dochter Carla. Mijn aandacht voor hen schoot regelmatig tekort omdat ik vrijwel constant met mijn onderzoek bezig was. Niet alleen achter mijn bureau, maar ook in hun bijzijn dwaalden mijn gedachten vaak af naar Bergh tijdens de Grote Depressie. Dat ze dit volgehouden hebben, is bewonderenswaardig.

Een laatste opmerking betreft nog de anderstalige samenvattingen waarmee deze dissertatie wordt afgesloten. Ik heb bewust voor een Duitse en een Franse samenvatting gekozen. Op deze manier wil ik stelling nemen tegen de verengelsing van de samenleving en het hoger onderwijs in het bijzonder. Een ongewenst gevolg van deze ontwikkeling is namelijk dat er door middelbare scholieren steeds minder Frans en Duits gekozen wordt omdat ze ten onrechte menen met alleen Engels overal terecht te kunnen. Het resultaat daarvan is dat er onder de jongere generaties een culturele verarming plaatsvindt. Daarnaast zijn kennis van en vaardigheden in de buurtaal juist voor de bewoners van grensregio's zoals de Achterhoek en Liemers heel belangrijk. Doordat ze zich daarmee ook aan de andere kant van de grens verstaanbaar kunnen maken, vergroot het hun actieradius voor onder andere de gezondheidszorg en de woning- en arbeidsmarkt. Daarmee bevorderen kennis en vaardigheden in het Frans en Duits de Europese integratie.

1 Inleiding

1.1 Het onderwerp

(...) sinds het begin der werkverschaffing daaraan gewerkt met onderbreking van 2 en een half jaar wegens ziekte (...) vervolgens recht op steun tot een bedrag van om de 5 gulden. Nu is mij gisteren voor 4 weken zonder reden de steun ingehouden. Ik moest een bewijs halen waar ik in de jaren 1930 en 1931 gewerkt had. Dat heb ik toen gedaan en toen heeft de Burgemeester mij ten antwoord gegeven dat het zoo in orde was. Ik kon komen en halen de steun en de correspondent heeft het mij toen weer ingetrokken. Nu ben ik om de andere week geplaatst aan de werkverschaffing (...). Wij hebben een meisje dat gemiddeld 7 gulden per week verdient en een meisje die 1,50 in de week verdient en dat werd ons de laatste weken allemaal afgehouden. (...) Nu ben ik deze week bij de burgemeester geweest en die had mij beloofd om meer werk en de correspondent zegt ik heb niet meer werk en wij hebben een huishouding van 10 man.¹

Willem Kniest uit 's-Heerenberg schreef bovenstaand persoonlijk relaas in november 1937 aan de Commissaris der Koningin in Gelderland. Het is illustratief voor de problemen die de ongekende werkloosheid tijdens de Grote Depressie van de jaren dertig de direct betrokken bracht. Deze crisis bedreigde het dagelijks bestaan van de vele werklozen serieus, en zeker de langdurig getroffen en kregen met grote sociale en psychische gevolgen te maken.

In de Nederlandse geschiedschrijving over de sociale en maatschappelijke gevolgen van deze crisis is tot op heden vooral naar de stedelijke arbeiders gekeken. Een blik op een kleinere plattelandsgemeente met een duidelijke variatie aan bestaansmiddelen biedt hier een mooie aanvulling op. Daarom neem ik de lezer in dit boek mee naar een tegen Duitsland aan liggende plattelandsgemeente tijdens de Grote Depressie; de voormalige gemeente Bergh. In 1930 verdiende hier ongeveer 40 % van de beroepsbevolking haar brood in de nijverheid, en een even groot percentage deed dat in de landbouw. De overige 20 % leefde van handel en dienstverlening. In deze studie probeer ik de crisisslachtoffers – arbeiders, boeren en middenstanders – zelf aan het woord te laten, of anderszins vanuit hun perspectief de effecten van de crisis op het dagelijks leven en de door hen te maken keuzes te beschrijven. Hoe beleefden en overleefden zij de crisis in hun aan de grens met Duitsland gelegen plattelandsgemeente? Welke invloed had de crisis op hun psychisch en

¹ Gelders Archief (GA) te Arnhem, Archief van de Commissaris der Koningin in Gelderland (Archief CvdK), bloknummer 0040, inv.nr. 1057, verbaal van 30 november 1937.

sociaal welbevinden? Hoe reageerden zij er individueel of collectief op, en welke overlevingsstrategieën pasten zij toe? Had de ligging tegen de Duitse grens aan en de langdurige sociaal-culturele en -economische wisselwerking met het aangrenzende buurland nog een speciale invloed op de belevingswijze en de reacties in Bergh? Een vergelijking met de reacties elders in Nederland moet duidelijk maken in hoeverre de sociaal-culturele en sociaaleconomische karakteristieken van Bergh in deze gemeente een heel eigen beleving en reactie veroorzaakten, en of de crisisbeleving op het platteland een duidelijk andere is dan die in de stad.

Dat mijn onderzoek er één is vanuit het perspectief van de crisisslachtoffers werd onder meer ingegeven door mijn wens de vertrapte of monddood gemaakte gewone mens uit het verleden een stem te geven.² Want zij maakten de crisis aan den lijve mee, en kunnen daarom als geen ander vertellen welke gevolgen deze voor hun dagelijks bestaan had. Ook wil ik laten zien dat het overheidshandelen voor hen niet altijd van empathie getuigde, maar ook wel eens rigide en zelfs zo meedogenloos was dat het psychisch en sociaal-maatschappelijk welzijn en welbevinden van de getroffen en er onder leed. Een dergelijk overheidshandelen vergroot enkel de kloof tussen politiek en bestuur aan de ene, en de burger aan de andere kant. Wat dat betreft zijn er ook lessen voor het heden uit te leren.

Een studie vanuit het perspectief van de crisisslachtoffers zelf biedt daarnaast een welkome aanvulling op de inmiddels verschenen studies over de systematiek achter de steunmaatregelen en werkverschaffingsprojecten tijdens de jaren dertig van de vorige eeuw. Behalve een aantal deelstudies over bijvoorbeeld lokale stakingen in de werkverschaffing, zijn deze publicaties overwegend vanuit het perspectief van het overheidshandelen geschreven. Dat geeft een te eenzijdig beeld, want het laat de crisisslachtoffers grotendeels buiten beschouwing.

In dit inleidend hoofdstuk komen achtereenvolgens een schets van de wereldwijde Grote Depressie, een overzicht van de historiografie over de Nederlandse economische ontwikkelingen gedurende de jaren dertig, alsmede een overzicht van de crisismaatregelen in Nederland en de omliggende landen. De beleving van de crisis komt aan de orde in een schets van de historiografie over dit onderwerp, en in een paragraaf waarin ik een aantal theoretische benaderingen van de beleving behandel. Ik sluit dit hoofdstuk af met een paragraaf waarin de opbouw en de vraagstelling van deze studie worden beschreven, alsmede een beschouwing op de door mij gebruikte archivalische bronnen.

1.2 De wereldwijde Grote Depressie en de aanloop daarnaartoe

Het tijdperk tussen de twee wereldoorlogen, het Interbellum (1918-1939), werd sterk bepaald door twee diepe economische crises die beide het maatschappelijk leven onder druk hebben gezet. In deze paragraaf worden de grote lijnen van de economische ontwikkelingen gedurende deze periode in met name Europa geschetst.

2 Vgl. Thompson, *The making*, p. 12.

1.2.1 *Verschuiving in de wereldwijde handelsverhoudingen*

Gedurende de negentiende eeuw zorgden technische innovaties in de scheepvaart voor een forse daling van de kosten van het transport over de wereldzeeën. Dit betekende een versnelling in de globalisering.³ Na de Eerste Wereldoorlog ging die globalisering op andere voet en vanuit een ander machtscentrum door. De wederopbouw door de oorlogvoerende landen ging namelijk met een sterk protectionisme gepaard, vooral de Verenigde Staten – die zich ook politiek van Europa afkeerden – voerden een stringent protectionistisch beleid. Het economisch herstel van Europa werd bemoeilijkt door de oorlogsschulden die de oorlogvoerende landen hadden, en daarnaast moesten de verliezers alle zeilen bijzetten om de hen opgelegde herstelbetalingen te doen.⁴

Er vonden ook verschuivingen in de economische machtsverhoudingen plaats. Was Groot-Brittannië voor de oorlog nog 's werelds grootste handelsmacht en industriële producent, tijdens het Interbellum werd deze rol door de VS overgenomen. De Amerikaanse industrie produceerde veel luxe consumentengoederen, van stofzuigers tot auto's, die voor het overgrote deel op de eigen markt afgezet konden worden, maar deels ook werden geëxporteerd. Door die afzetmogelijkheden op de eigen markt waren de Verenigde Staten minder afhankelijk van de export dan de andere belangrijke economieën. Behalve deze goederen werd ook de Amerikaanse cultuur geëxporteerd.

Daarnaast verstevigden de Verenigde Staten hun positie ook met het vele geld dat wereldwijd als lening of investering uitstond. Al tijdens de oorlog werden door de geallieerde landen in de VS grote leningen afgesloten. Na de oorlog werden er nog meer leningen verstrekt, onder andere aan Duitsland dat met die leningen de in Versailles opgelegde herstelbetalingen kon doen. Omdat de koloniale rijken nog intact waren, werden grote delen van de wereld afhankelijk van deze Amerikaanse leningen. Verder werd er wereldwijd ook veel Amerikaans kapitaal geïnvesteerd.

De export van Amerikaanse goederen, cultuur en kapitaal gaven vorm aan een duidelijke globalisering van de economie. Hierdoor raakten de verschillende nationale economieën meer met elkaar verweven, en werden ze daarmee afhankelijker van elkaar.⁵

1.2.2 *Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog*

In hun visie op de wederopbouw stond bij de 'oude' staten van Europa het herstel van de vooroorlogse verhoudingen en de wederinvoering van de gouden standaard, het symbool voor de oude economische wereldorde, centraal. Om dat te kunnen realiseren voerden ze een op deflatie gericht economisch beleid. Door het prijspeil te verlagen hoopten ze het door de oorlog ontstane begrotingstekort te kunnen wegwerken. Met uitzondering van Nederland hadden alle andere Europese overheden een begrotingstekort. In Midden- en Oost-Europa was een dergelijk beleid niet mogelijk. De na de vredesconferenties in die

3 Vgl. Clough en Rapp, *European*, p. 328-330 en De Zwart, *Globalization*, p. 15.

4 Vgl. Klemann en Lak, 'Nederland en de Grote Depressie'; p. 118-120, Patel, *The New Deal*, p. 14 en Van Rossem, *De Verenigde Staten*, p. 42.

5 Patel, *The New Deal*, p. 12-17 en 26-27.

contreien opgerichte nieuwe staten moesten opgebouwd worden, en daar was geld voor nodig. Omdat de belastingheffing er nog niet voldoende was georganiseerd, financierde men het herstel door de bankbiljettenpers te laten draaien. Hierdoor ging de oorlogsinflatie over in hyperinflatie. Dit speelde vooral in Duitsland dat om te bewijzen de herstelbetalingen niet te kunnen opbrengen, de geldontwaarding volledig uit de hand had laten lopen. De depressie van 1920-1923 verstoorde het economisch herstel. Maar in 1924-1925 bleek het tij te keren. Het Dawesplan dat Duitsland van Amerikaanse leningen voorzag opdat het land aan haar verplichtingen inzake de herstelbetalingen kon voldoen, herstelde het vertrouwen in de Duitse economie en bracht er de politieke en sociale rust terug.⁶

Vanaf dat moment kwam de economie wereldwijd tot bloei. Met name in de VS was er sprake van een ongekende economische groei, zeker in de nieuwe industrieën zoals de auto-industrie. Er waren niet alleen innovaties in het productieproces, maar ook in de financiële sector, in het bijzonder op het vlak van de kredietverstrekking. De overtuiging heerste dat er een nieuwe tijd was aangebroken en een welvaartsparadijs voor iedereen binnen handbereik was gekomen. De periode werd bekend als de 'Roaring Twenties'. Aan het begin van de jaren twintig waren de aandelenkoersen verhoudingsgewijs laag, en naarmate het economisch meer voor de wind ging, stegen ze stevig. Beleggen werd hierdoor steeds populairder, en door de nieuwe financieringsmethoden werd het ook voor grotere groepen mensen denkbaar.⁷ Ook in Europa leek alles redelijk goed te gaan. Tot 1929 namen productie en inkomen overal toe, de prijzen bleven redelijk stabiel en in navolging van New York Stock Exchange stegen de beurskoersen. Aan deze internationale opleving nam Nederland ook volop deel.⁸

1.2.3 *Begin van de Grote Depressie*

Ondanks de economische voorspoed van de jaren twintig bleven de door de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte problemen internationaal aanwezig. De hoge herstelbetalingen bleven voor Duitsland een schier onoplosbaar probleem. De overwinnaars waren weinig geneigd toe te geven. De Duitse economie bleef hierdoor sterk afhankelijk van financiële injecties vanuit de Verenigde Staten. Daarnaast leidde de overproductie in de landbouw tot een sterke daling van de prijzen voor landbouwproducten. Om de weggevallen oogsten van de tijdens de oorlog verwoeste Europese landbouwgronden te compenseren, waren er in de nieuwe wereld veel nieuwe landbouwgronden in gebruik genomen, en werd er op grote schaal gemechaniseerd. Met ongeveer 25 % van de beroepsbevolking was de landbouw eind jaren twintig nog steeds een belangrijke sector voor de Amerikaanse economie. Dat de Duitse economie in 1928 over haar hoogtepunt heen was, voorspelde ook niet veel goeds. Bovendien voerde de Amerikaanse Centrale Bank om de consumptie te temperen in 1928 een renteverhoging door. Aanvankelijk leek die goed te werken, maar het zette uiteindelijk geen zoden aan de dijk.

6 Vgl. Klemann en Lak, 'Nederland en de Grote Depressie', p. 119 en Van Zanden, 'Demografische', p. 67-69.

7 Vgl. De Jong, *De crisis*, p. 2 en Van Rossem, *De Verenigde Staten*, p. 67.

8 Vgl. Van Zanden, *Een klein land*, p. 141-147.

De reactie van de financiële markten kwam in het najaar van 1929. Op maandag 21 oktober begonnen de problemen op de beurs aan Wall Street, op donderdag 24 oktober – ‘Zwarte Donderdag’ – ging het op de beursvloer helemaal mis, en op dinsdag 29 oktober 1929 klonk het tragische slotakkoord. In dat laatste weekend verloor Wall Street een derde van haar waarde. Aan de speculatiegolf die de V.S. sinds het voorjaar van 1928 overspoelde, kwam een abrupt einde. De koersen waren gekelderd en veel beleggers zaten aan de grond. Veel kleine beleggers die ‘on margin’ hadden gekocht raakten alles kwijt, want met hun in waarde gekelderde aandelen konden ze hun schulden niet aflossen en daardoor kwam bijvoorbeeld hun woning op een faillissementsveiling. De crisis sloeg al snel over naar de reële economie. Binnen een jaar daalde de industriële productie met meer dan 30 % en in de winter van 1933 zat de Amerikaanse economie in een diep dal met een gehalveerde industriële productie en een daling van 30 % van de geldhoeveelheid en het prijsniveau. De werkloosheid was opgelopen tot maar liefst 25 % van de beroepsbevolking. Er werd nog volop geloofd in de zelfregulerende werking van de markt. Men vond dat de overheid de economie maar rustig moest laten uitzieken. Zuinig aandoen was het voornaamste instrument dat de overheid tegen de economische malaise hanteerde.⁹

In de rest van de wereld bleven directe reacties op de oktobergebeurtenissen in Wall Street aanvankelijk uit. Het nieuws over Zwarte Donderdag werd elders pas een dag later bekend, en de beurzen van Parijs en Londen verwelkomden het lot dat hun concurrent had getroffen zelfs. De portee van de crash werd er niet meteen begrepen en het werd vooral als een Amerikaans probleem gezien.¹⁰ Desondanks werd de crisis al spoedig naar Europa geëxporteerd. In de ogen van Keesing was het gezien de kracht van de depressie overduidelijk ‘dat geen enkel land voor ernstige moeilijkheden gespaard bleef’.¹¹ Volgens Patel lagen de oorzaken voor de wereldwijde crisis dieper dan de beursproblemen. Zo ziet hij de landbouwcrisis die in de tweede helft van de jaren twintig inzette als een belangrijke oorzaak. Voorts ziet hij vooral de grote internationale oorlogsschulden en de herstelbetalingen als een giftige cocktail. Met name omdat zowat de hele wereld door het kolonialisme economisch met elkaar was verbonden. Doordat de Amerikaanse geldschietters hun eigen kortetermijnbelangen lieten prevaleren en er op stonden dat de verstrekte leningen werden terugbetaald, verspreidde de crisis zich wereldwijd.¹²

1.2.4 In Europa

Vanaf 1928, nog voor ‘Zwarte Donderdag’, haalde de Amerikaanse Centrale Bank al geld uit de markt om de beurspeculatie tegen te gaan. De banken die de speculanten financierden reageerden daar echter niet op door het speculeren te stoppen, maar zij beperkten de kredieten aan het buitenland. Hierdoor kwam Duitsland, dat nog steeds herstelbetalingen moest doen, zonder krediet te zitten. Deze situatie werd nog eens verergerd doordat

9 Vgl. De Jong, *De crisis*, p. 3-4; Keesing, *De conjuncturele*, p. 94-96; Patel, *The New Deal*, p. 31-33; Van Rossem, *De Verenigde Staten*, p. 67-71 en Van Zanden, ‘Demografische’, p. 69-70.

10 Patel, *The New Deal*, p. 25.

11 Keesing, *De conjuncturele*, p. 304.

12 Patel, *The New Deal*, p. 6, 24-33.

Deze studie gaat over de manier waarop de slachtoffers van de Grote Depressie – arbeiders, boeren en middenstanders – uit de, aan de Duitse grens gelegen, Gelderse katholieke plattelandsgemeente Bergh deze crisis beleefden en overleefden. De Berghse crisslchtoffers van toen komen zelf aan het woord.

Paul van Dun (Tilburg 1959) startte zijn onderzoek in 2008 toen Nederland met een recessie te maken kreeg. Deze riep een herinnering aan de crisis van de jaren dertig op. Tijdens het onderzoek verdween de recessie, maar toch zal het onderwerp relevant blijven en telkens weer actueel worden, omdat crises en werkloosheid onlosmakelijk aan de kapitalistische vrije-markteconomie verbonden zijn. In het welvarende Nederland van de 21e eeuw staan opnieuw rijen bij de voedselbanken.

